

Анатолій Загнітко, Ірина Кудрейко
(Донецьк)

ГЛИБИННІ ПЛАСТИ ПАМ'ЯТІ В НАЗВАХ ВУЛИЦЬ: МІЖПРОСТОРОВІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

У статті охарактеризовано особливості співвідношення історичних і неісторичних назв вулиць географічно віддалених українських міст – Запоріжжя, Тернополя, Хмельницького; простежено закономірності еволюції історичних найменувань вулиць – так званих найменувань-персоналій; шляхом зіставлення встановлено кількісні дані «присутності» історичної пам'яті на мапі міста; з'ясовано напрями відродження загальнонаціонального культурного простору на номінативному тлі Запоріжжя, Тернополя, Хмельницького.

Ключові слова: назви вулиць, історичні назви, національно-мовна пам'ять, квантитативна характеристика.

The article characterizes the features of a ratio of the historical and non-historical street names of the three Ukrainian geographically distant cities – Zaporizhzhia, Ternopil, Khmelnytskyi. The regularities of street historical names – so called names-personalia – evolution have been traced. There is an ascertainment of quantitative data of historical memory «presence» on a city map. Also there is an elucidation of the nationwide cultural space revival trends on a nominative background of Zaporizhzhia, Ternopil, and Khmelnytskyi.

Keywords: street names, historical names, national linguistic memory, quantitative characteristic.

В статті дана характеристика особливостей соотношения исторических и неисторических названий улиц географически отдалённых украинских городов – Запорожья, Тернополя, Хмельницкого; прослеживаются закономерности эволюции исторических наименований улиц – так называемых наименований-персоналий; путём сопоставления устанавливаются количественные данные «присутствия» исторической памяти на карте города; выясняются направления возрождения общенационального культурного пространства на номинативном фоне Запорожья, Тернополя, Хмельницкого.

Ключевые слова: названия улиц, исторические названия, национально-языковая память, квантитативная характеристика.

*Всякому городу нрав и права;
Всяка имуєт свой ум голова...*

Г. СКОВОРОДА

Загальні настанови. Кожний штрих, кожний начерк, кожна рисочка в довкіллі дороги нам, бо вони відбивають нас самих, виявляють нашу сутність як таку, за ними легко запізнати людину, виявити її подання й установити систему тих чи інших цінностей. Особливо це стосується найменувань, що оточують нас: назви населених пунктів, водоймищ, боліт, річок, озер та ін. Винятковий статус належить назвам вулиць, бо якщо найменування населених пунктів здебільшого малорухливі, хоча не так давно вони калейдоскопічно поставали змінними, і нині мапа України береже ці залишки найменуваної творчості наших попередників, то назви вулиць живуть з нами. Інколи вони з'являються

разом з мешканцями (особливо в новобудовах, нових мікрорайонах), а здебільшого вони успадковуються як такі, що вже існували й мали функційне навантаження не одне десятиліття. Тому найменуванням вулиць, провулків, проспектів, бульварів тощо властивий особливий статус не тільки в географії міста, але й у його історії, національно-культурному тлі.

Вивчення й аналіз сучасних назв міста є актуальним і важливим, особливо значущим постає розгляд таких найменувань у зіставному аспекті, коли порівнюється тло найменувань кількох міст. Тому метою розгляду є напрацювання загально-типологічної класифікації назв вулиць, провулків, проспектів, бульварів тощо і визначення культурно-історичних та оцін-

но-кваліфікаційних основ функційного насичення назв таких реалій на урбанонімній мапі. Поставлена мета зумовлює необхідність вирішення відповідних завдань: 1) проаналізувати загальну мапу найменувань вулиць, провулків, проспектів, бульварів тощо трьох географічно віддалених міст – Запоріжжя, Тернополя, Хмельницького; 2) установити еволюційно-динамічні тенденції в загальному обширі історичних найменувань вулиць, проспектів, провулків та інших власних назв Запоріжжя, Тернополя, Хмельницького; 3) визначити квантитативні характеристики історичних найменувань вулиць, проспектів, провулків тощо аналізованих міст. Практичне значення дослідження визначено можливістю використання його напрацювань у вирішенні питань найменувань нових вулиць, проспектів, провулків тощо та перейменувань уже наявних, у створенні цілісної мапи історичної пам'яті міст у назвах вулиць, провулків і под. Пропонований підхід постає повністю новим, тому що до розгляду залучено географічно віддалені українські міста історичних найменувань вулиць, проспектів, провулків тощо – Запоріжжя, Тернопіль, Хмельницький; напрацюванням загальнотеоретичних основ здійснено класифікацію найменувань вулиць, провулків, майданів та інших власних назв у структурі міста.

Історична пам'ять назви в загально-міському просторі. Найменування вулиць, провулків, проспектів, бульварів тощо складають особливий шар «пам'яті» міста, оскільки їх поява відбиває цінності тієї епохи, коли вони постали (система цінностей тієї пори), і ставлення сучасних мешканців до таких найменувань – від нейтрального, терпимого і заперечного. Граничним виявом подібного ставлення є повне заперечення певної назви як репрезентанта минулої епохи, відкриття нових фактів про відповідну подію, діяча та ін., ім'ям яких і названо відповідний географічний об'єкт. Такий підхід і не дивний, адже найменування вулиць, майданів, ліній, провулків, проїздів, проспектів та інших територіальних частин міста щоденно, щогодинно і щохвилино оточують мешканців, живуть з ними і сповнюють відчуттям співжиття з минулим. Свого часу досить цікаву і слушну думку висловив В. Ціпак (заступник голови Мука-

чівської міськради (червень 1995 р.)), наголошуючи, що «на відміну від світових традицій, у нас постійно міняються назви вулиць. Доходить до того, що люди питають, на якій вулиці вони зараз живуть... Кожна нова влада намагалась стерти з пам'яті жителів міста згадку про попередню назву вулиці, перейменовуючи їх» [11].

Перебуваючи на сучасному етапі, найменування зберігає в собі генетичну пам'ять. Назви вулиць – історичні. Вони відображають суспільні пріоритети, уподобання, прагнення. Саме завдяки назвам вулиць (годонімам), майданів (агоронімам), проспектів, провулків, проїздів можна дійти висновків про історичне минуле певного суспільства.

Класифікаційні параметри урбанонімів (внутрішньоміських найменувань). Аналіз годонімів, агоронімів тощо з послідовним урахуванням наявності в їхньому функційному полі різних величин – історичних, обрядово навантажених, нумеративно кваліфікаційних та ін. – дозволяє диференціювати їх на відповідні групи залежно від галузево-фахового напрямку – суспільно-історичного, культурно-ціннісного, науково-технічного, літературно-мистецького і под., – з яким вони пов'язані і який вони символізують:

1. Урбаноніми-персоналії: видатні постаті (політичні, культурні діячі, військові, науковці): вул. *Пушкіна, Шевченка, Корольова* тощо.

2. Урбаноніми – історичні події та узагальнені найменування політичних свят (перемоги, поразки, період існування режиму, дата історичної події) країни (інших країн): *8-го Березня, 1-го Травня, Першотравнева* та ін.

3. Урбаноніми – узагальнення героїчного вчинку: *Бакінських Комісарів, Героїв Сталінграда, Челюскінців* тощо.

4. Урбаноніми – промислово-професійні назви: *Пілотна, Текстильна, Транспортна* і под.

5. Урбаноніми – ландшафтно-географічні назви: *Верхня Берегова, Степова, Московська, Київська* і т. ін.

6. Урбаноніми – рослинні назви (так звані флороніми найменування): *Жасмінна, Яблунева, Абрикосова, Виноградна* тощо.

7. Урбаноніми – орієнтаційно-просторові (розташування об'єкта (заводу – *Заводська*, навчального закладу – *Уні-*

верситетська, вокзалу – Привокзальна та ін.)).

8. Урбаноніми-артефакти: *Алмазна, Цегляна* і под.

9. Урбаноніми-відетноніми: *Грецька, Білоруська, Руська* і т. ін.

10. Урбаноніми-персоніфікації (найменування, пов'язані з оцінно-ціннісними пріоритетами): *Дружби, Злуки, Щаслива* тощо.

11. Урбаноніми – релігійно-обрядові: *Різдвяна* і под.

12. Урбаноніми-нумеративи: *29 вулиця, 26 квартал, 115 квартал* та ін. [3; 4; 5].

Урбаноніми-персоналії – історичні найменування на загальній мапі міст Запоріжжя, Тернополя, Хмельницького. Аналізом охоплено найменування вулиць трьох географічно віддалених українських міст – Запоріжжя, Тернополя, Хмельницького. Їх вибір зумовлений тим, що міста однакові за концептуальним статусом, але різні за місцем розташування, просторово віддалені, їх історичне формування – також різне, відповідно – неоднаковими постають культурно-оцінні та естетично-кваліфікаційні параметри вибору найменування вулиці, майдану, проспекту, провулка, бульвару тощо. Водночас вони належать до різних географічних частин України: Запоріжжя – Східна Україна, Тернопіль і Хмельницький – Західна Україна.

Місто Запоріжжя (до 1921 р. – м. Олександрівськ (за назвою фортеці, побудованої в 1770 р.)) розташоване на Дніпрі за 444 км (фізична відстань) від Києва, адміністративний центр Запорізької області. Назву Запоріжжя місто отримало за місцем розташування – «за порогами» Дніпра.

Тернопіль (до 1944 р. – Тарнаполь, Тарнапіль) – місто в західній частині України (367 км від Києва (фізична відстань)), політико-адміністративний, економіко-діловий та культурний центр Тернопільської області. Один з головних центрів історичного регіону Галичини. Засновано в 1540 році магнатом Яном Тарнавським, на честь якого місто і було названо Тарнаполем.

Місто Хмельницький (перша назва – Плоскирів (назва за місцем розташування), з 1795 р. по 1954 р. – м. Проскурів) має майже 600-річну історію. Місто розташоване на Центральному Поділлі на

берегах Південного Бугу за 281 км від Києва (фізична відстань). Хмельницьким названо 16 січня 1954 року на честь видатного державного діяча й полководця Богдана Хмельницького. Сучасне місто є адміністративним центром Хмельницької області і Хмельницького району, історичним (осередком Центрального Поділля) та економічним, культурним центром [2].

У статті запропоновано порівняльну характеристику першої групи найменувань заявленої класифікації – урбанонімів-персоналій. Ця група є значущою для кожного міста, тому що, надаючи вулиці ім'я конкретної людини – видатного діяча певної епохи, мешканці міста визначають свої ідеологічні принципи, окреслюють життєві цінності та ін.

Група урбанонімів-персоналій досить різноманітна. Аналіз назв вулиць у досліджуваних містах дозволяє виділити такі підгрупи (які характерні для інших міст України і за якими легко простежувати пріоритети й установлювати знакову сутність найменування):

- державні, військові, політичні діячі;
- Герої Радянського Союзу;
- видатні діячі культури (письменники, композитори, художники, співаки, актори);
- видатні постаті науки й техніки (гуманітарні, технічні, природні, медичні науки);
- видатні постаті [3; 6].

У Запоріжжі кількість вулиць, що названі на честь конкретних людей, становить 29 % від загальної кількості 992, у Тернополі – близько 42 % від загальної кількості 294, у Хмельницькому – 49 % від загальної кількості 525.

До підгрупи «Державні, військові, політичні діячі» в Запоріжжі та Хмельницькому належать постаті, популярні ще за радянських часів: *Будьонний* (маршал Радянського Союзу, радянський військовий і державний діяч (Хмельницький)), *Бірюзов* (маршал Радянського Союзу (Запоріжжя)), *Васянін* (радянський військовий та партійний діяч (Хмельницький)), *Калінін* (радянський державний і партійний діяч (Запоріжжя)), *Коротченко* (радянський державний та партійний діяч (Хмельницький)), *Кутузов* (російський полководець, генерал-фельдмаршал, головнокомандуючий російських військ під час вітчизняної війни 1812 року (Хмельницький)) тощо.

У Тернополі до цієї підгрупи здебільшого належать постаті, військова й політична діяльність яких була пов'язана з УПА, УГА, УНР. Серед них – *Польовий Омелян* (полковник УПА), *Савур Клим* (псевдонім Дмитра Клячківського – полковника УПА (Тернопільська облрада проголосила 2011 р. роком націоналістів Є. Ковальця і Кліма Савури)), *Тарнавський Мирон* (генерал-четар, який очолював Другий корпус УГА), *Шухевич Роман* (генерал-хорунжий УПА), *Чорновіл В'ячеслав* (Тернопіль, Хмельницький) та ін.

У відсотковому співвідношенні (до загальної кількості групи «Персоналій») кількість назв вулиць, що названі іменами політичних, військових, державних діячів, складає в Запоріжжі 45 %, у Тернополі – 32 %, у Хмельницькому – 34 %.

Вулиці, названі на честь Героїв Радянського Союзу, наявні в усіх згаданих містах. Варто зауважити, що в Тернополі є лише дві вулиці, названі на честь Героїв Радянського Союзу. Це вулиці *Гагаріна* (космонавта) і *Живова* (Живов Анатолій – рядовий радянської армії, який під час Проскурів-Чернівецької операції загинув у бою в м. Тернополі, заклавши тілом амбразуру ворожого дзоту. Звання Героя Радянського Союзу одержав посмертно).

У Запоріжжі на честь Героїв Радянського Союзу названо вулиці *Бочарова*, *Гаврилова*, *Гризодубової*, *Громової*, *Кожедуба*, *Осипенка* та ін., загалом – 15 % від загальної кількості урбанонімів-персоналій. У Хмельницькому – вулиці *Гастелло*, *Громової*, *Ковпака*, *Красовського*, *Чкалова* тощо (16 %).

До підгрупи «Видатні діячі культури» в зазначених містах належать вулиці з назвами: *Гріга* (норвезький композитор), *Маяковського* (радянський поет), *Нестерова* (російський художник), *Нікітіна* (російський поет), *Коцюбинського* (український письменник), *Шота Руставелі* (грузинський поет), *Герцена* (російський письменник (Запоріжжя, Хмельницький)), *Глібова* (український письменник, байкар (Запоріжжя, Хмельницький)), *Гребінки* (український байкар (Запоріжжя, Тернопіль)), *Лермонтова* (російський поет, прозаїк (Запоріжжя, Хмельницький)), *Остапа Вишні* (український письменник (Запоріжжя, Хмельницький)) тощо.

Вулиці *Гоголя*, *Котляревського*, *Пушкіна*, *Толстого*, *Франка*, *Шевченка* є в

кожному з названих міст, що мотивовано прагненням відобразити національно-культурну спадщину, а водночас – ідеологію спільного національно-культурного простору.

Кількість вулиць, названих на честь видатних діячів культури, у Запоріжжі складає 30 %, у Тернополі – 38 %, у Хмельницькому – 36 %.

Вулиці, названі на честь видатних діячів науки й техніки, у відсотковому співвідношенні до загальної кількості групи *урбаноніми-персоналій* охоплює в Запоріжжі 9 %, у Тернополі – 1,5 %, у Хмельницькому – 12 %.

До цієї підгрупи належать вулиці *Гнатюка* (український етнограф, фольклорист, лінгвіст, народився в Тернопільській обл. (Тернопіль)), *Головацького* (український лінгвіст, фольклорист, народився на Львівщині (Тернопіль)), *Горбачевського* (український хімік, епідеміолог, народився в Тернопільській обл. (Тернопіль)), *Гуменюка* (вчений-історик, краєзнавець, бібліограф Поділля (Хмельницький)), *Пулля* (український фізик, народився на Тернопільщині (Тернопіль)), *Грушевського* (український історик (Тернопіль, Хмельницький)), *Корольова* (радянський учений, конструктор у галузі ракетно-космічної техніки (Запоріжжя, Хмельницький)), *Курчатова* (радянський фізик-ядерник (Запоріжжя, Хмельницький)), *Ломоносова* (перший російський учений світового значення (Тернопіль, Хмельницький)), *Мічуріна* (російський учений-селекціонер (Запоріжжя, Хмельницький)), *Яворницького* (український історик, археолог, етнограф (Запоріжжя, Хмельницький)) тощо.

До підгрупи «Видатні постаті» (на теперішньому етапі) належать вулиці, названі на честь Героїв Соціалістичної Праці, почесних громадян, священників (у подальших дослідженнях можливим постає виділення кожної з названих категорій в окрему підгрупу): *Лучаківського* (перший бургомістр Тернополя (Тернопіль)), *Шептицького Андрея Митрополита* (Тернопіль), *Гуцалюка* (Герой Соціалістичної Праці (Хмельницький)), *Ткачука* (Герой Соціалістичної Праці (Хмельницький)) тощо. Відсоток вулиць із такими назвами в Запоріжжі, Тернополі, Хмельницькому – незначний [2].

Аналіз першої групи назв вулиць запропонованої класифікації уможливив вияв вуличної омонімії: у Тернополі вулиця *Савури Кліма* названа на честь полковника УПА, а в Донецькій та Запорізькій областях *Савур-могилою* на честь козака Кліма Савури названо меморіальний комплекс і геологічний пам'ятник природи. У Запоріжжі вулиця *Коллонтай* названа на честь діячки міжнародного російського соціалістичного руху, члена першого більшовицького правління, а в Тернополі вулиця *Коллонтай* має ім'я суспільно-політичного діяча польського відродження XVIII ст.

Характерною ознакою тернопільських вулиць є те, що більшість названо на честь осіб, чия доля певним чином пов'язана з цим містом; у загальному просторі Запоріжжя і Хмельницького такої закономірності не спостерігається, навіть з-поміж найменувань і перенайменувань вулиць, проспектів тощо останнього часу.

Дещо з висновків і перспектив. Загальне тло урбанонімів трьох географічно віддалених міст України – Тернополя, Запоріжжя та Хмельницького – засвідчує досить багато спільного в репрезентації підгрупи урбанонімів-персоналій, водночас простежуваною є закономірність чітких пріоритетів і цінностей, естетично-кваліфікаційних параметрів на загальній карті міста, особливо Тернополя. Не менш показовою є відмінність квантитативного насичення аналізованих мікрогруп у загальному просторі найменувань певного міста. Останнє надзвичайно важливе, тому що відбиває спрямування прагнень мешканців міста максимально заактивізувати історичну пам'ять у найменуваннях вулиць, оточити себе найзначущішими фігурами, подіями тощо. Перспективним є простеження насичення загальноміських мап тими чи іншими урбанонімами-персоналіями в загальноукраїнському просторі, що уможливить створення своєрідної дорожньої карти найменувань вулиць.

Література

1. *Вахтин Н. Б.* Соціолінгвістика и соціологія язика : [уч. пособ.] / Н. Б. Вахтин, Е. В. Головка. – С.Пб. : ІЦ «Гуманитарная Академия» ; Изд-во Европейского университета в С.Пб., 2004. – 336 с.
2. *Єсюнін С.* Вулиці Хмельницького: історико-довідкове видання / С. М. Єсюнін. – Т. : Видавець В. П. Андрієшин, 2005. – 122 с.
3. *Загнітко А. П.* Типологічні вияви української мови як державної / А. П. Загнітко // Українська мова – мова державна : [зб. наук. пр. : у 2 ч. / уклад. А. Загнітко та ін.]. – Донецьк : ДІППО, 2008. – Ч. 1. – С. 27–40.
4. *Загнітко А.* Соціолінгвістика: предметно-поняттєвий апарат / А. Загнітко, І. Кудрейко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2008. – Т. 22. – С. 139–155.
5. *Загнітко А.* Динаміка мовної і національної самоідентифікації мешканців Донеччини / А. Загнітко, І. Кудрейко // Світогляд. – 2009. – № 3 (17). – С. 24–30.
6. *Кудрейко І. О.* Мовна ситуація на території міст Донеччини: синхронний і діахронний аспекти / І. О. Кудрейко // Соціолінгвістичні студії. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 44–51.
7. *Масенко Л.* Нариси з соціолінгвістики / Л. Масенко. – К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2010. – 243 с.
8. *Мацюк Г.* Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики : [навч. посіб.] / Г. Мацюк. – Л. : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 212 с.
9. *Ткаченко О. Б.* Українська мова і мовне життя світу / О. Б. Ткаченко. – К. : Спалах, 2004. – 272 с.
10. *Ткаченко О. Б.* Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу) / О. Б. Ткаченко. – К. : Грамота, 2006. – 240 с.
11. *Філіпов О.* Назви вулиць Мукачева у ХХ ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Igdu/2007_10/16.pdf.
12. *Фішман Дж.* Не кидайте свою мову напризволяще / Дж. Фішман ; пер. з англ. – К. : «К.І.С.», 2009. – 200 с.